«ЧĂВАШ СĂМАХĔСЕН КĔНЕКИНЧЕ» МĔН-МĔН ПУР?

Статья авторĕ, филологи ăслăлăхĕсен докторĕ Михаил Иванович Скворцов чăваш словарĕсем хатĕрлес, лексикографин иртнĕ кун-çулне тата теорипе меслетлĕх ыйтăвĕсене тĕпчес енĕпе чылайран ĕçлет. Н.И.Ашмарин словарĕ çинчен тĕрлĕ тĕпчевçĕ нумай çырнă, унăн пĕлтерĕшне, паха енĕсене тивĕçлĕ хак панă. Çавăнпа та статья авторĕ словарĕн пĕр пайăр енне - Ашмарин унта мĕнле-мĕнле чĕлхе единицисене кĕртнине, вĕсен тӳпипе шайлашăвне тĕпчесе палăртас тĕллев лартать.

Н.И.Ашмарин словарĕ çав тери пуяннине кашни вулакан пĕлет. Анчах мĕн чухлĕ-ха унта пайăррăн уйрăм сăмах, сăмах майлашăвĕ, пуплерĕш? Мĕн чухлĕ сăвă сыпăкĕ, тупмалли юмах, ваттисен сăмахĕ тата ытти чĕлхе единици? Тĕпчевçĕсене çакă яланах кăсăклантарнă. Акă, А.И.Иванов, словарь кăларас ĕçе тӳррĕнех хутшăннăскер, «çывхартуллă» мелпе шутласа, словарьте 40 пине яхăн сăмах тата сăмахсен тĕрлĕ вариантчĕсем 5-6 пин пулнине палăртнă. Паллă педагог-тĕпчевçĕ Г.Н.Волков шутланă тăрăх, словарьти сăмах йышĕ 50 пине капашать. Унсăр пуçне словарьти сăмахсене ăнлантарма, вĕсен пĕлтерĕшне çирĕплетсе пама, пуплеври вырăнне уçăмлатма Ашмарин 20 пине яхăн юрă сыпăкĕпе, 10 пине яхăн ваттисен сăмахĕпе тата тĕрлĕ йышши каларăшпа, çавна майлах сутмалли юмахпа тата юмах-халап сыпăкĕпе усă курать; унта пинрен кая мар йăла-мешехене, уява çырса кăтартнă. Анчах ку хисепсем пурте - пĕтĕмĕшле, чуххăмрах шутласа кăларнисем. Словарь материалне ятарласа тишкерсен вара çакă курăнать.

Н.И.Ашмарин хăйĕн словарьне «тезаурус» - «пуянлăх» тенĕ. Ку сăмах ахальтен килмен ун асне. Унпа автор чăваш чĕлхин пур тĕрлĕ сăмахĕсене, вĕсен пĕлтерĕшпе тытăм уйрăмлăхĕсене çырса кăтартас тĕллеве палăртнă. Сăмахсем тата ытти шайри единициăсем вара чĕлхере питĕ нумай. Илер-ха, акă, пайăр ятсемпе пайăр мар ятсене.

Н.И.Ашмарин тезаурусĕн принципĕ ку тĕлĕшпе уçăмлă: вăл пайăр мар ятсемпе пайăр ятсем хушшинче нимĕнле уйрăмлăх та тумасть, пурне те тĕплĕн çырса кăтартать /паллах, материал пур таран/. Словарьти пайăр ятсен тĕп ушкăнĕсем çаксем:

1.Антропонимсем, тĕпрен илсен, чăвашсен тĕне кĕричченхи тапхăртан сыхланса юлнă авалхи ячĕсем. В.К.Магницкий хăйĕн чăваш çын ячĕсен словарĕнче арçын ячĕсене çеç пухса пичетленĕ пулсан, Ашмарин словарĕнче хĕрарăм ячĕсем те йышлă. Несĕлĕ тĕлĕшĕнчен вĕсем пĕрешкел мар, тĕп тĕрĕк тата чăн чăваш ячĕсемпе пĕрлех кунта араб-перс, тутар ячĕсем нумай. Кунсăр пуçне автор словаре чăвашланнă вырăс ячĕсен тĕрлĕрен варианчĕсене те кĕртнĕ. Ятсене /уйрăмах словарĕн малтанхи кăларăмĕсенче/ материал пурçемĕн ăнлантарса панă. Акă хăш-пĕр тĕслĕхсем: Айук «личное имя женщины», Айука «личное имя мужчины, заимствовано из монг. /калм./», Аймет «личное имя мужчины», имя татарина, ср. марийск. мужское имя Аймэт /Марла календарь, 1909/, Айньук «имя татарина», Айтулă «личное языческое имя мужчины - от араб. Абдулла или от тат. ай «луна» и тулы «полный»?, Айпăлат название рода в с. Б.Карачкине Козм.у. т.ыт.те.

2. Топонимсем - ялсен, шывсен ячĕсем тата микротопонимсем - тĕрлĕрен вак обьектсен ячĕсем. Ăнлантару принципĕ кунта та çавнашкалах: объект ăçта вырнаçнине, унăн ячĕ мĕнле пулса кайнине, унпа çыхăннă легендăсене çырса кăтартнă. Тĕслĕхсем: Айкăрлă çырми «овраг около с. Лесных Кошек, где, по рассказам, некогда жили разбойники», Авански кĕлли «киреметь Аванского», Анат-йал «название селения Вырыстайкино, Сенгилеевской волости и уезда», «село Нижнее Аверкино Бугурусланского уезда», Чакăл «название леса около с Чув. Кулатка бывшего Хвалынского уезда», «название поля», Чиклĕ шор «название оврага около д. Хирбоси /Вурнарск. р./», Чул йупа çавраки «название луга: там «тутар вилли вырăнĕ»; чулне вырăнтан хăпартсан, пăр çапса каять пусса, йала тĕрлĕ инкек-синкер пулать, тетчĕç ватă çынсем, çынна тĕрлĕрен чирсем йерет, тетчĕç».

3. Пайăр ятсен ытти хăш-пĕр пысăк мар ушкăнĕсем. Çăлтăр ячĕсем: Ала çăлтăр «Плеяды», Алтăр Çăлтăр «созвездие Большой Медведицы», Ёлкер «Плеяды», Тимĕр шалçа çăлтăр «Полярная звезда». Мифологи, фольклор сăнарĕсен, уявсен ячĕсем: Митес, Иван-Митес «герой сказки», Украк-Маçтăр «имя героя сказки /Украсть Мастер/» , Управçă «название божества», Микул турă, Микол торă «название божества», Мăн ырлăх «название духа», Пукрав «название праздника Покров». Выльăх ячĕсем: Полкашка «кличка собаки», Кампур / из кам «кто» + пур «есть»/ «кличка собаки», Карапай «кличка лошади /или название породы лошадей/»; Мерккульски «пароход бывшего общества «Кавказ и Меркурий», Макарав, Макару, Макарйа т.ыт.те. «Макарьевская ярмарка», Капкăн «название юмористического журнала», Касхыр «название колхоза в Ибресинском районе» т.ыт.те.

Сăмах йышне /ăна словник, реестр теççĕ/ йĕркелессипе çыхăннă тепĕр пысăк ыйту - ăна чĕлхе единицисен пĕр-пĕр паллă шайĕнче тытса пырасси. Пĕтĕмĕшпе илсен, словарь реестрĕнче çакăн пек единицăсем пулма пултараççĕ: саспаллисем /фонетика-графика шайĕ/, морфемăсем /морфологи шайĕ/, сăмахсем /лексика шайĕ/, сăмах майлашăвĕсем /синтаксис шайĕ, ку вăл фразеологи тата терминологи словарĕсенче, çавăн пекех сăмах çыхăнаслăхне кăтартакан ятарлă словарьсенче пулма пултарать/, уйрăм предложенисем, фразăсем /синтаксис шайĕ, ку вăл афористика е пареми словарĕсенче пулма пултарать, унта ваттисен сăмахĕсемпе каларăшсене, çунатлă сăмахсене пăхса тухаççĕ/, предложенисен ушкăнĕсем /текст шайĕ, ку мелпе цитатăсен словарĕсенче усă кураççĕ/.

Ашмарин çак единицăсенчен сăмахсене, вĕсен майлашăвĕсене тата сăмах пайĕсене, вăл шутра аффикс морфемăсене çырса кăтартнă. Çапла ĕнтĕ унăн тезаурусне лексика словарĕ /е сăмах словарĕ/ тесе çеç хак пани тĕрĕсех мар пулнă пулĕччĕ; ку вăл - лексика-фразеологи тата грамматика словарĕ. Лексика единицисен мĕнле

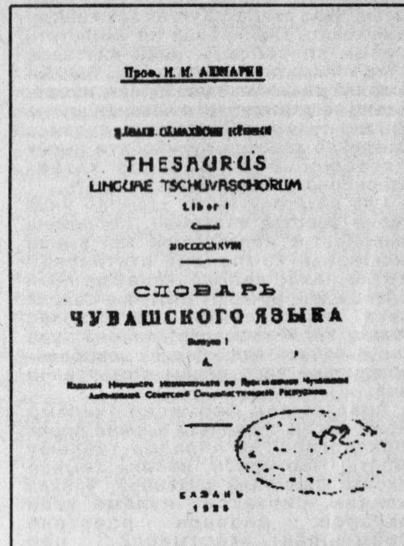
Проф. Н. И. АШМАРИН
Чăваш сăмахĕсен кĕнеки
THESAURUS
LINGUAE TSCHUVASCHORUM
Liber I
MDCCCCXXVIII
СЛОВАРЬ
ЧУВАШСКОГО ЯЗЫКА
Выпуск I
А.
КАЗАНЬ
1928

ушкăнĕсене реестра кĕртни çинчен çӳлерех каларăмăр ĕнтĕ. Сăмахсен пĕрлешĕвĕсене илес пулсан вара, вĕсене семантика пĕрлĕхне, функцине тата çыхăнăвне кура ушкăнлама пулать.

Чи малтан кунта ăнлавсене, япаласене анлăн ят паракан, пĕлтерĕш тĕлĕшĕнчен пĕр сăмахпа танлашакан пĕрлешӳсене, çавăн пекех анлă глагол формисене кĕртмелле. Япала ячĕ функциллисем пайăр мар лексикăра та, пайăр ятсен ушкăнĕнче те пĕр пекех тĕл пулаççĕ. Халăх чĕлхинче хăй халлĕн йĕркеленнĕ терминологире анлă ятсемпе усă курасси сарăлнă. Çакна ĕç хатĕрĕсен ячĕсенче те, йывăç-курăк , кайăк-кĕшĕк ячĕсенче те, топонимире те курма пулать. Акă, авăн «овин» терминпа çыхăннă анлă ятсенче словарь реестрне çаксене кĕртнĕ: кашкăр авăнĕ «волчья яма» /куçăмлă пĕлтерĕшпе усă курнă/, авăн алтанĕ «петух, которого режут по окончании молотьбы», авăн уйăхĕ /статьяра уйăх сăмаха пăхма

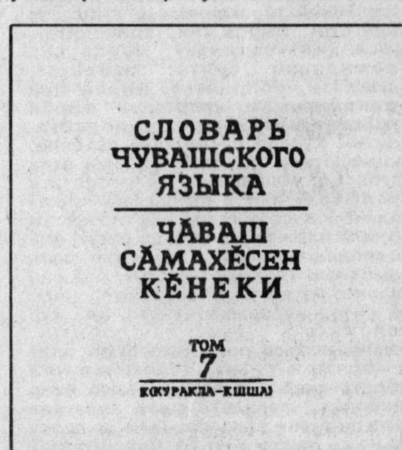
СЛОВАРЬ
ЧУВАШСКОГО
ЯЗЫКА
ЧĂВАШ
СĂМАХĔСЕН
КĔНЕКИ
ТОМ
7
К(КУРАКЛА–КШША)

кирлине кăтартнă/, авăн йашки «похлебка, которую варят после окончания молотьбы», авăн йывăççи «шиш овина», авăн вучахĕ «овинная яма», авăн кайăк «мышь», авăн карти "то же, что и анкарти", авăн кăшалĕ «обруч, надеваемый на шиш овина», авăн çи «время молотьбы», авăн чолĕ «камни, которыми обкладывают бока овинной ямы», авăн хупĕ»лубки для прикрывания снопов на овине», авăн шăтăкĕ «лаз овина». Кунтах авăн аштар «шишковать хлеб», авăн ил «молотить /любым способом/», авăн йăттарса антар «снимать снопы с шиша» йышши глаголлă сăмах майлашăвĕсем нумай, вĕсене те терминологи лексики шутне кĕртме пулать. Пĕтĕмĕшле лексика материалĕ хресчен пурнăçĕнчи пысăк пĕлтерĕшлĕ ĕçĕн йĕркипе хатĕр-хĕтĕрĕсене туллин сăнласа парать.

Çав вăхăтрах автор хăш-пĕр анлă ятсене реестра кăларман, пĕрремĕш компонент е пĕлтерĕшпе тĕп вырăн йышăнакан компонент статйисене кĕртнĕ. Акă, аварлă «снабженный череном или ручкою» статьяра аварлă курка, аварлă алтăр, аварлă кулаç /кулач/ тĕслĕхсем пур; аварлă турă «хоругвь», икĕ аварлă сава «скобель» терминсене вара уйрăм статьясенче панă.

Анлă глагол формисен тупсăмĕ пирки, вĕсен словарьти вырăнĕ пирки тюркологире чылайранпа тавлашу пырать. Пĕр енчен, вĕсене темиçе лексика единицин сыхăнăвĕ, урăхла каласан, синтаксис пулăмĕ тесе хаклаççĕ, словарь реестрне уйрăмшарăн кĕртмеççĕ, пĕр компоненчĕ çумĕнче тĕслĕх вырăнне усă кураççĕ. Тепĕр енчен, ун пек формăсене, пĕлтерĕшпе функци пĕрлĕхне шута илсе, хутлă сăмахсем тесе шутлаççĕ, апла пулсан, вĕсене словарьте кашнине уйрăм статьяра пăхма сăлтав пур. Компонентсене пĕрле е уйрăм çырни ку тĕлĕшпе чăрмав пулмалла мар, мĕншĕн тесен вăл ытларах кашни чĕлхере йышăннă орфографи правилисенчен çеç килет, чĕлхе единицисен категори паллисене палăртаймасть.

Н.И.Ашмарин словарьне илес пулсан, кунта анлă глаголсен пур тĕрлĕ формисене те уйрăм статьясенче тĕплĕн çырса кăтартнă. Вăл шутра ят сăмахпа пулăшу глаголĕсенчен тăраканнисем: пил ту, пехил ту «благословлять», каç ту «проводить вечер», чис ту «угостить, почитать»; вырăс инфинитивĕпе ту пулăшу глаголĕнчен тăраканнисем: кулет ту «гулять», парит ту "парить, пахат пар", повет ту «исповедоваться»; -са /-се/ аффикслă деепричастисемпе пулăшу глаголĕнчен тăраканнисем: пырса ӳк «налететь», пырса кай «приходить», пырса кил «сходить», пырса кĕр «неожиданно зайти, заехать», «нападать, попадать», пырса пар «приносить», пырса перĕн «сталкиваться, касаться: подойти, задеть». Кунсăр пуçне тачă пĕтĕçне, фразеологизм шайĕнче тăракан ятпа глагол майлашăвĕсене те реесстрта уйрăмшарăн парса пынă. Алă «рука» ятпала ячĕ хыççăн çакăн пек статьясем пур; алă пар «прощаться за руку», алă пус «подписываться», алăран кил «быть возможным /для кого-либо/», алă çап «ударить по рукам /в знак согласия/», алă çитер «удосуживаться», алă хур «наложить руку, побить», «подписываться, приложить руку», алла ил «брать в руки», «благополучно собрать хлеб / с поля/», алла ӳкер «завладеть, овладеть кем», алла кил «быть по руке», алла пăх «быть ко двору или не ко двору» т.ыт.те. Çав вăхăтрах евĕрлев сăмахĕпе пулăшу глаголĕнчен тăракан анлă формăсене словаре кĕртменпе пĕрех. Сайра тĕслĕхсенчен пĕри: какак ту «нести ребенка, подняв его за руку выше локтей».

Анлă ятсен пысăк ушкăнĕ чĕрĕ çут çанталăка - ӳсен-тăрансемпе чĕрчунсене палăртать. Определениллĕ, палăртуллă ятсем нумайăн пĕр тăхăмри /вырăсла - род/ тĕрлĕ тĕссене /вид/ уйăрса кăтартма е метафорăллă ятсем тума кирлĕ. Çакă вăл тĕрĕк чĕлхисенчи сăмах перекечĕн законĕпе - кирлĕ орбъекта çĕнĕ сăмах туса мар, халиччен чĕлхере пулнă элементсене пĕрлештерсе калас туртăмпа тӳрĕнех çыхăннă. Словарь реестрĕнчи хăш-пĕр тĕслĕхсене илер. Ӳсен-тăран ячĕсем: ана пыйти «липучка», лаптак ана пăйти «песий язык, липучка», ана суханĕ «дикий лук», анис улма «анисовые яблоки», анăра çарăк, анра çарăк «название растения», анăс куракĕ, антăс куракĕ «девясил», анчăк корĕк «поповник обыкновенный», аншăрт ути, аншăрт ути «адонис весенний», ласлă арăм «полынек», кушак хӳри, шур-ути «костер», шакăркка курăк «погремок». Чĕрчун ячĕсем: лĕпĕш хурчĕ «гусеница», Макçăм таки «название насекомого», кушпаш пулă «название рыбы», кайăк лаша «осел», кайăк хур «дикий гусь», калмăк шăрчăкĕ «кузнечик», кукша кăвакал «особая порода уток». Кунта анатоми терминĕсене те илсе кăтартма пулать: айак пĕрчи «ребро», апат хутаççи «желудок», кайри шăл «коренной зуб», калек шăмми «лопатка /название кости/», кăвапа пырăшĕ «пуповина», кăкăр калакĕ «нижний конец грудной кости».

Реестрта метафорăллă, ытарлă пĕлтерĕш туяннă сăмах майлăшăвĕсем, çавăн пекех тĕрлĕ кăмăл-туйăма палăртакан çаврăнăшсем чылай, сăм.: икĕ питлĕ «двуличный», икĕ питлĕ хĕç «человек, который старается угодить и нашим и вашим», калăм карчăкĕ «колдунья», лотра йал «кладбище», тӳр пилĕк «ленивый», ылтăн пыр «разборчивый в пище», карăнашшĕ пуçна «брань», тур çырлах «боже упаси», киремет тункати «бранное обзывание» т.ыт.те. Вĕсенчен хăшĕ-пĕрисем чĕлхери табу /чару/ пулăмĕпе çыхăнни курăнать /лотра йал/. Тачă пĕтĕçнĕ анлă ятсен ытти ушкăнĕсенчен çи-пуçпа унăн пайĕсен ячĕсене, хĕрарăм юсавĕпе çыхăннă терминсене, чир-чĕре палăртакан сăмахсене, турăсемпе ыр-хаярсен ячĕсене т.ыт. асăнма пулать. Вĕсем пурте е пĕрлĕхлĕ ятпару функцийĕпе, е метафорăлăхпа, ытарлă сăнарлăхпа палăрса тăраççĕ. Анчах словарьте сăмахсен ирĕклĕ çыхăнăвĕсене те курма пулать. Тĕслĕхсем: апат йантăла «стряпать», укçалла вылья «играть в деньги», апла çеç те мар « не только так», кантăр вăрри тĕслĕ чăхă «пестрая курица», кăвакарçын йăви «гнездо для голубей», икĕ çутă çăлтăр «две светлые звезды». Вĕсенчен хăшĕ-пĕрисем çеç çирĕпленнĕ пуплев штампĕ е идиома сĕмĕллĕ пĕрлешӳ шутланма пултараççĕ. Кун пек пуплев татăкĕсене словаре кĕртме хатĕрленĕ чухне автор ытларах вĕсен чĕлхе системинчи вырăнне мар, контекстсăр ăнланма, куçарма йывăррине шута илнĕ пулмалла.

Словарь реестрĕнчи анлă единицăсен пысăк пайĕ - топонимсем, уйрăмах микротопонимсем. Тĕп ĕлке тĕслĕхĕ кунта - определени тата географи терминĕ е топоним, сăм.: Кантăр варĕ «название оврага», Тӳтӳ ялĕ «название селения», Кахăрлă Шăхаль «название селения», Мăкшă Етелекĕ «название деревни», Упрăк тăвайкки «название урочища», Киремет тĕми «назвввание бугра», Уличе çырми «название ключа», Улпăт вăрманĕ «название леса». Урăх модельсемпе тунă топонимсем хушшинче метоними тата метафора çинче тытăнса тăраканнисем чылай: Кипек лаçĕ «название поля», Опăш çорч/ĕ/ «название леса», Улпут-Хресчен «название русского селения» т.ыт.те.

Хăварт, юхăмлă пуплевре кĕскелсе улшăннă формăсене е сăмах майлашăвĕсене те асăрхамасăр хăварман словарь авторĕ. Вĕсенчен хăшĕ-пĕрисем вăхăт иртнĕçем пĕтĕм халăх чĕлхине кĕрсе çирĕпленнĕ, танл.: улмуççи - улма йывăççи, хăмсар - хăмса яр. Теприсем вырăнти калаçу уйрăмлăхĕсем е пуплев пулăмĕсем шутланма тивĕç: ури-умăмри, кассер-касса яр, ĕçмехлен - ĕçлеме хăтлан, тетен- те-и тен, кассĕм - каяссăм, кантăри, кантри - кантăр вăрри, пушши - пысăкăшĕ т.ыт.те.

Сăмахран кĕçĕнрех единицăсенчен словарь реестре пĕрешкел мар элементсем кĕреççĕ. Чи малтан кунта сăмах тăвакан тата сăмаха улăштаракан аффикссене палăртмалла. Тĕслĕхсем:

-па, аффикс творительного /совместно-орудийного/ падежа. N. Пуртăпа касаççĕ. Топором рубят. N. Эпир юлташпа пыратпăр. Мы идем с товарищем. См. пе, пала, пеле, палан, пелен.

- лăх, афф. имен, частиц и причастий. Якейк. Мана ик сахатлăх /на два часа/ ячĕç. Тăлăх ача салтаклăх, тăлăх путек токмаклăх /обречен на добычу волку/. Якейк. Еп конта ик конлăх килтĕм. Н. Еп сирĕн пата виç минутлăх кĕтĕм / у др. виç минутлăха кĕтĕм и т.п./.

- чен /-ччен/, аффикс, полказывающий: а/ что действие происходит раньше другого действия; соответствует русскому предлогу до.Дик. леб. 37. Çавăнпа хĕвел аниччен пирĕн часах типĕ çĕр çине анса ларма ĕлкĕрмелле. б/ Предел счета. N. Епĕ виçĕ хутчен ташласа илтĕм. Баран. 122. Хăш-хăш йывăç пин çулччен пурăнать. в/ Предпочтение. N. Ахаль лариччен кĕрĕк аркине те пулин йăвала, теççĕ. Чем сидеть без дела, по крайней мере хоть разомни подол шубы.

Çавăн пекех харпăр халлĕн çӳремен сăмах пайĕсем: евĕрлевсем, хутлă сăмах компоненчĕсем, сăмах форми тăвакан, малта тăракан элементсем, аффикс-хыçсăмахсемпе татăксем т.ыт.те. реестрта кашни хăйне уйрăм вырăн йышăнаççĕ. Хăш-пĕр тĕслĕхсем:

Йала, неупотр. сл.: встр. в сложении:

Йала-пала, шабольник, легкомысленный человек. Икково. Кам кахал çын канторта, йала-пала йамшăкра. /Служит/ ямщиком при волостном правлении.

Йала-пăла, шатун /-нья/, шатуга. Хорачка. Е йала-пăла! йал тăрăх выртса çоретĕн /киле килмест, шатушник/. Болтун. Йала-пăла - сĕре калаçакан çын /т.е. пустоболт/.

Куп, встр. в превосход. ст.: куп-кукăр, прекривой. Вотлан. Пĕр йывăç куп-кукăр /Пĕкĕ/.

Йах-та, вставляется после гласного звука для заполнения стиха в песнях. См. Йех. М.П.Петр. Турă-йах та паман телейе халĕйех те ыйтса илес çук.

Сайран, послелог со знач.: каждый, еже. Его разновидности: - саран, серен, сарен. В литературном языке употребляется разновидность серен, притом всегда слитно: каçсерен, каймассерен. С.Айб, Ах, аттеçĕм, аннеçĕм, килмессайран чунăм савăнать. Тупăлха турта, турă лаша, туртмассайран турти авăнать. Турх. Ирсайран. ЧП. Сехетсайран. ЧС. Епир çиçĕм çиçмессайран хăраса: ей, турă, ан пăрахсем, тесе сăх-сăхатпăр. Сред. Юм. Праçник сайран çĕнĕ кĕпе илсен, кăçта окçа çитерес ман сирн валли. N. Ес çын сайран йанă писмăна исен...

Словарьти лексика единицисен чăнчăн хисепне шутласа палăртма çăмăл мар. Пĕр енчен, куртăмăр ĕнтĕ, кунта лексика шайĕнче тăман реестр единицисем нумай. Тепĕр енчен, автор пĕр сăмахăн /е сăмах пайĕн, сăмах майлашăвĕн/ хăй пĕлнĕ мĕн пур

варианчĕсене çырса кăтартма кирлĕ тесе шутланă, вĕсене, ялан тенĕ пекех, словника уйрăммăн кĕртнĕ. Сăмахран, шаркку «жаркое» сăмахăн çакнашкал калаçу тата диалект варианчĕсене панă: шарик, шарăкку, шаркай, шарку, шаркуй, шаркох, шарккуй, шарков, шарколь, шарккух, шарккох; кунсăр пуçне пĕр статья текстĕнче реестра кĕмесĕр юлнă шарков вариант пур. Пиçиххи сăмах варианчĕсем тата нумайрах: пилĕкçи, пиçĕкки, пиçики, пиçикки, пиçихи, пиççи, пиççикки, пиçхи, пичикки, пиххи, пуçаххи, пуçи, пуççи, пуçхи, пыçаххи, пыçи, пыçыхи, пыççи, пыçхи, пилĕк çыххи.

«Чăваш сăмахĕсен кĕнекин» наукăпа практикăри пысăк пĕлтерĕшне шута илсе, эпир унти материала хисеп тĕлĕшĕнчен ятарласа тишкерсе тухас терĕмĕр. Çак тĕллевпе кашни саспаллипе миçе словарь статйи пулнине, вĕсем пуплев пайĕсем тăрăх епле валеçĕннине шутларăмăр. Пĕр сăмаха тата темиçе сăмахлă пĕрлешĕве ăнлантаракан статьясене уйăрнă, пайăр ятсене уйрăммăн шутланă. Çак статистика тишкерĕвĕн пĕтĕмлетĕвне таблица туса кăтартнă.

Лексикографин тĕп правилисенчен пĕри вăл - ăнлантару текстĕнче тата иллюстраци тĕслĕхĕсенче словникра çук сăмахсемпе усă курма юраманни. Урăхла каласан, словарь статйинче пĕр-пĕр лексика элеменчĕ тĕл пулать пулсан, ăна реестра кăларса ăнлантармалла. Словарьте вара ку ĕçе туса ирттермен. Тĕслĕхсем нумай илсе кăтартма пулать. Çапла, йанкар статьяра кĕйтерет глагол, паппаçă статьяра мăнассип япала ячĕ тĕл пулать. Реестра кĕртмен сăмахсем «ăссăр» такмаксенче, ача-пăча вăййисен сăмахĕсенче, шутларăшсенче уйрăмах нумай. Урăн-чарăн статьяра кикĕр, çӳ, шарка-шарка сăмахсем, йана тарай статьяра - таракас, пыл таккой, йотнай, пох, снавай /реестрти снавай «становой» кунпа пĕр килмест пулмалла/, охваттьар, опльосни, ни нушни /нушни уйрăммăн пур, анчах, ытти тĕслĕхсене кура, реестрта ни нушни пулмалла, çитменнине ни татăк та словаре кĕмесмĕр юлнă/, криччи, крич, чĕрсалами, оххини пур т.ыт.те.

Чăн та ĕнтĕ, кусем пурте пекех - палламалла марах пăснă ют сăмахсем /пыл таккой, ни нушни йышши элементсем пуррине шута илсе, ытти сăмахĕсем те вырăс чĕлхинчен кĕнĕ тесе шутлама пулать/, е пĕлтерĕшсĕр сасă пĕрлешĕвĕсем. Урăхла каласан, чăваш чĕлхин ятпару фондĕнче вĕсем валли вырăн пулмалла та мар пек. Анчах ытти çакнашкал сăмахсене реестра тăтăшах кĕртнĕ пирки кун пек сикчĕсем словарь системине пăсни пулаççĕ, тесе калама тивет.

Словник йĕркелессипе çыхăннă кăлтăксем словарьте татах пур. Уйрăммăн илсен, тăхăм ячĕсемпе /вырăсла родовые названия/ тĕс ячĕсене /видовые названия/ лексикографи мелĕсемпе пĕрешкел çыхăнтарса кăтартни çук. Пайăр тĕс ячĕсене ытларах уйрăм статьясенче çырса кăтартнă, анчах ку йĕркене пур чухнех те тытса пыман. Çапла, анис сортлă панулми тĕсĕсен ячĕсем - хĕрлĕ анис тата шурă анис - реестрта çук, вĕсене анис статьяра панă. Кăмпа тĕсĕсен ячĕсене уйрăмшарăн панă, çав вăхăтрах кăмпа пайĕсен ячĕсене - тĕп сăмах статйинче /кăмпа аври, кăмпа тăрри, кăмпа шлепки/. Нумай объектсен кĕске тата тулли, анлă ячĕсене пĕр статья реестрĕнче кăтартнă: анăс, анăс курăкĕ «девясил». Теприсене /вăл шутра çав сăмах вариантнех/ урăх тĕрлĕ çырса кăтартнă. Акă, анăс тата антăс курăкĕ «девясил» - уйрăм статьясенче. Анлă ятсен варианчĕсене те икĕ тĕрлĕ панă. Кирпични чей тата кирпĕч чейĕ - пĕр статьяра, йыт çĕмĕрчĕ, йит çĕмĕрчĕ - тĕрлĕ статьясенче. Сăмахсен варианчĕсене пĕр çĕрте ушкăнласа пĕр статья реестрне кĕртнĕ, тепĕр çĕрте тĕрлĕ статьясенче çырса кăтартнă, сăмахран, нумай, номай, нуммай вариантсем пĕр статьяра, нуçилке, ноçилккă, ноçилкка вариантсем -тĕрлĕ статьясенче.

Хамăрăн статьяра эпир Н.И.Ашмарин словарĕнчи сăмах йышĕн тытăмĕпе тата ăна кăтартса, ăнлантарса памалли меслетсемпе çыхăннă хăш-пĕр ыйтусене кăна хускатрăмăр. Вĕсене тĕплĕн, хальхи ăслăлăх çитĕнĕвĕсене тата лексикографи опытне шута илсе тишкересси - чăваш чĕлхе тĕпчевçисен чыслă тивĕçĕ.

* * *

Н.И.АШМАРИН

ЧĂВАШ СЛОВАРĔ ПУХСА ХАТĔРЛЕМЕЛЛИ ПРОГРАММА

Хутла пĕлекен чăвашсене словарь валли тĕрлĕ материал пухма анлă явăçтарас тĕллевпе Н.И.Ашмарин 1900 çулта ятарлă программа пичетлесе кăларнă. Словарь валли халăх чĕлхин пуянлăхне тĕллевлĕн пухас ĕçре вăл пысăк вырăн йышăннă. Анчах унта кĕртнĕ ыйтусем паянхи кун та чăваш чĕлхи пĕлĕвĕшĕн, этнографишĕн, тăван ял культурине тĕпчекенсемшĕн паха. Наци чĕрĕлĕвĕн тапхăрĕнче мăн асаттесен ăс-хакăл еткерне, халăх сăмахлăхĕн ахах-мерченне пухса, упраса хăварасси çĕнĕрен вăй илсе пырать. Ку ĕçре вулакансене Николай Иванович шăп 95 çул каялла кăларнă программа та пулăшĕ. Программăна авторăн ăнлантару кӳртĕмĕсĕр пичетлетпĕр.

* * *

1. Халăхсен ячĕсем, вĕсем пулса кайни çинчен калакан легендăсем. Чĕлхе пулса кайни, нумайчĕлхелĕх сăлтавĕсем.

2. Чăваш халăхĕн ячĕ ăçтан пулса кайнă?

3. Чăваш чĕлхинче çак ятсем евĕрлĕ сăмахсем çук-и: угур, ухур, уйгур, унгар, мадьяр, хазар, бешене, печенег, булгар, куман, орк, берендей, шаркан, босоркань, сэгень, бигер, алмас, анбал?

4. Чăвашсен çак сăмахĕсем мĕне пĕлтереççĕ: Вулăра выртан ырăсем, Кăвак асман, Хай пӳ /е/ рен, Хай çырми, Чар пӳрен, Кепе, кирелли /ĕ/, мамале /мемеле, мамаля/, Киви çĕрĕ, Пӳртен, шатăн, Юхма, карман, хăрхăн, ăрăс, Искемер, Атам /турă/, тала /турă тала/, ахах, ĕнчĕ, мерчен, кăкар /яп.ячĕ/, тӳрккес, шăрт /чӳк-кĕлĕ вырăнĕ/, палкă?

5. Чăвашсем ăçта та пулин «свидетель» пĕлтерĕшлĕ кӳнтелен тата тынă сăмахсемпе усă кураççĕ-и?

6. Юхан шывсен, кӳлĕсен, сăртсен, вăрмансен, вар-çырмасен, уйсен тата ытти вырăнсен чăвашла ячĕсем; вĕсем ăçта вырнаçнă, мĕнле легендăсемпе çыхăннă.

7. Чăвашсем урăх çĕртен куçса килни çинчен мĕнле те пулин преданисем çук-и? Вăл преданисенче мĕн каланă? Çавнашкал халап-юрăсенче Крыма асăнни çук-и /мĕншĕн тесен унта чăвашла вырăн ячĕсем пур/?

8. Хуласен, ялсен, касăсен, выççăлкăсен, урамсен т.ыт. чăвашла тата вырăсла ячĕсем. Ялсем çинчен, вĕсем пуçланса кайни çинчен калакан преданисем.

9. Хусан кĕпĕрнинчи Спасск уесĕнче /хальхи Тутарстанăн Куйбышев районĕ/ чăвашсем Булгары /вăлах Успенское/ ялне мĕнле калаççĕ? Чăвашсен ун çинчен преданисем е юрăсем çук-и?

10. Пӳлер тени чăвашла мĕне пĕлтерет? Чăвашсем мĕнле яла çапла калаççĕ?

11. Пасарсен, ярмăрккăсен, халăх уяв тăвакан вырăнсен ячĕсем. Çавнашкал вырăнсене пухăннасси епле пуçланса кайни çинчен калакан преданисем çук-и?

12. Çын ячĕсем, хушаматсем, хушăм ятсем, тăрăхлавлă ятсем; ятсемпе çыхăннă тăрăхлавлă юрă-такмаксем, каларăшсем. Май пулсан, ятсен тупсăмне ăнлантарса памалла.

13. Çепĕçлĕх, ачашлу ячĕсем.

14. Чăвашсен тĕнĕ, вăл пулса кайнине чăвашсем епле ăнлантараççĕ? Мочаур тени мĕне пĕлтерет /ĕлĕк-авал чӳк пуçне çапла каланă имĕш/. Ку форми пăсăкскер, ăна тĕрĕсрех мĕнле каламалла?

15. Тĕнче пуçланса кайни çинчен калакан преданисем. Тĕнчене шыв илни çинчен калаççĕ-и? Чăваш туррисен ячĕсем, вĕсен пĕлтерĕшĕ. Юмахри паттăрсемпе ытти сăнарсем. Вупăр, арçури, вутăш, вĕре çĕлен /вĕри çĕлен/, шыври, хĕртсурт, эсрелĕ, пирĕшти, вупкăн т.ыт. çинчен çӳрекен халапсем. Турăсемпе киреметсем çинчен çӳрекен легендăсем. Киреметсен ячĕсем. Ырăсем, вĕсен вырăнĕсем, ку ятсене мĕнле ăнлантараççĕ?

16. Христиан çветтуйĕсем çинчен çӳрекен тĕшмĕшле легендăсем. Чиркӳсемпе, вĕсенчи япаласемпе, турăшсемпе çыхăннă тĕшмĕшлĕхсем.

17. Халăхра Иисус Христос, турамăш, апостолсем çинчен çӳрекен халапсем. Чăвашсем хушшинче